

Zofia Kurnatowska

Gród w Radzimi na tle wielkopolskich grodów kasztelańskich

Studia Lednickie 9, 61-69

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZOFIA KURNATOWSKA
Instytut Archeologii i Etnologii PAN Poznań

GRÓD W RADZIMIU NA TLE WIELKOPOLSKICH GRODÓW KASZTELAŃSKICH

Wielkopolska – część naszego kraju, skąd wzięła początek polska państwowość – charakteryzuje się ośrodkami władzy, powstałymi w samych początkach państwa piastowskiego, w X wieku. Utworzona wówczas sieć grodów różnej rangi i o zróżnicowanej funkcji zdeterniowała w dużym stopniu ukształtowanie, przetrwałej do naszych czasów, infrastruktury terytorialnej zwłaszcza w centrum Wielkopolski. Wpłynęło na to nie tylko wspomniane wznoszenie grodów wczesnopiastowskich, połączone z planową kolonizacją, skupiającą zasiedlenie wokół grodów, ale także podjęta wówczas budowa sieci dróg lądowych. Upřednio bowiem w komunikacji zarówno lokalnej, jak i przede wszystkim dalekosiężnej, dominowały szlaki wodne (por. np. Z. S. Kurnatowscy 1986). Sieć grodów wczesnopiastowskich, pobudowana w centrum państwa, jest ewidentnie powiązana z systemem wodnym Warty i jej mniejszych lub większych dopływów. Komunikacja wodna również w następnych wiekach nie traciła swego znaczenia, jako daleko tańsza i łatwiejsza, a stanowiąca oś państwa wczesnopiastowskiego Warta, ułatwiała zarówno ekspansję, jak i następnie utrzymywanie stałych kontaktów zarówno z Pomorzem, jak i z Polską środkową i południową. Jednak potrzeby zwłaszcza militarne, jak i reprezentacyjne tworzącego się państwa wymuszały wytyczanie i utrzymywanie, a także ochronę nowych szlaków lądowych. Z nich najważniejsze były drogi prowadzące z centrum państwa, z Gniezna przez Poznań w kierunku zachodnim, ku domenom cesarstwa Ottonów, a następnie szlaki ku północy, ku ujściu Wisły i Odry, gdzie znajdowały się bogate centra rzemieślniczo-handlowe, a także ku południowi w kierunku przyłączanych sukcesywnie do państwa piastowskiego Śląska i Małopolski. Ważną rolę pełniły w tym systemie dróg grody usytuowane nad licznymi przecinającymi ziemie Wielkopolski rzekami, w miejscach dogodnych przepraw, zwłaszcza na głównych ówczesnych szlakach lądowych.

W dawniejszych pracach przypuszczano zatem, iż gród w Radzimi, usytuowany na wyspie, którą opływają ramiona Warty, mógł być pobudowany już w tym czasie. Poparciem takiej hipotezy były dość liczne materiały znajdujące się na terenie wyspy i w

okolicy, których chronologię można było odnieść do X i XI w. (por. W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, s. 363-368). Nie ulegało więc wątpliwości, że być może wyspa, a niewątpliwie jej najbliższe okolice były w tym czasie zasiedlone. Jednak charakter tego osadnictwa, tworzącego raczej niewielkie skupisko wśród lasów, do dziś dominujących w krajobrazie, był wciąż niepewny. Dopiero podjęcie w r. 2002 systematycznych badań wykopaliskowych, mających na celu ustalenie charakteru i datowania grodziska na wyspie - Ostrowie Radzimskim, pozwala sądzić, iż w czasach wczesnopiastowskich nie pobudowano w tym miejscu grodu. Pozostałości osadnictwa z tego czasu na wyspie i w jej pobliżu wiążą się zapewne z obsługą bardzo istotnego dla państwa szlaku wodnego Warty, natomiast droga lądowa z Gniezna i Lednicy na zachód i północ, alternatywna w stosunku do głównej drogi przez Poznań i wiążąca się z nią przeprawa, zapewne w tym czasie jeszcze nie funkcjonowała, bądź miała jedynie lokalne znaczenie. Nie było wówczas zatem warunków, ani potrzeby, aby w tym miejscu powstał grodowy ośrodek władzy terytorialnej. Nie można przy tym wykluczyć innej, nie utylitarnej funkcji tego miejsca w tym czasie. Wyspa usytuowana w miejscu, gdzie nurt rzeki wyraźnie zakręca, mogła mieć znaczenie jako punkt kultowy, co tłumaczyłoby z jednej strony nagromadzenie w okolicy znalezisk, w tym wodnych z różnych okresów pradziejów, z drugiej odkrycie w Radzimiru unikalnego naczynia z rytami dwóch postaci ludzkich (por. Kostrzewski B. 1948).

Należy nadto podkreślić, iż funkcja i zadania ośrodków władzy w okresie wczesnopiastowskim, rozmieszczonych nieregularnie, były odmienne od zadań późniejszych, wiążących się już z odbudowanym po kryzysie lat 30. XI wieku państwem piastowskim, grodów kasztelańskich, stanowiących centrum okręgu osadniczego - kasztelanii. W okresie wczesnopiastowskim państwo było wciąż jeszcze na etapie tworzenia i rozrostu terytorialnego, opierało swój byt w dużej mierze na podbojach, zdobyciach w ludziach i bogactwach. Była to, według trafnego określenia historyków, „monarchia objazdowa”, środki i bogactwa gromadzone w zwłaszcza w głównych grodach, a pochodzące z danin czy łupów, były spożytkowywane na miejscu przez okresowo odwiedzający je dwór władcy. Tam też skupiała się główna siła militarna państwa. Te grody stały się też podstawą akcji chrystianizacyjnej, zapoczątkowanej chrztem Mieszka I w 966 r. Nierównomiernie rozmieszczone grody lokalne, zagęszczone w jednych rejonach i bardzo rzadkie w innych, miały zróżnicowane zadania, od ochrony szlaków i granic państwa, poprzez tworzenie pomostu osadniczego i stabilizację osadnictwa, zwłaszcza nowo zasiedlanych obszarów, po egzekwowanie danin i posług (Kurnatowska 2002).

Państwo piastowskie w 2 połowie XI i w XII wieku, to już inny etap organizacji państwa, okres stabilizacji struktur terytorialnych i społecznych, ale jednocześnie powolnych przekształceń całej struktury społecznej i ekonomicznej przygotowujących przełom późnośredniowieczny. Zarazem jednak nasilające się zwłaszcza w XIII w. walki dynastyczne powodowały wznoszenie warowni spełniających doraźne zadania. Od połowy XIII w. zaczynają pojawiać się też prywatne obronne siedziby (por. Kajzer 1996, s. 129 i n.).

Podjęta przez Kazimierza Odnowiciela odbudowa państwa po ciężkim kryzysie dynastycznym i społecznym, ukoronowanym niszczącym najazdem księcia czeskiego

Brzetysława w 1039 r., nawiązała do dawnej, wykreowanej w początkach państwa sieci grodów, zwłaszcza tych najważniejszych, znajdujących się w centrum Wielkopolski, które mieściły też ośrodki kościelne. Były to bowiem miejsca „dające władzę” (por. na ten temat Dalewski 1991; Banaszekiewicz 1995), miały zatem stabilną pozycję w strukturze zarządu terytorialnego państwa. Dotyczy to przede wszystkim dwóch głównych grodów stołecznych: Gniezna i Poznania, a następnie Giecza i Ostrowa Lednickiego, które stały się ośrodkami kasztelanii. Ta ostatnia kasztelania leżąca między Gniezmem i Poznaniem miała niewielkie znaczenie i można się domyślać, że do jej powołania przyczyniła się tradycja funkcjonującej tu dawniej w grodzie na wyspie Jeziora Lednickiego ważnej rezydencji książęcej i jednej z pierwszych w Wielkopolsce świątyni chrześcijańskich (por. Wrzesiński, Kara 2004). Również kasztelanie, których ośrodkami były grody w Kruszwicy, Nakle, Ujściu, Wieleniu, zapewne Drezdenku, a także Santoku i Międzyrzeczu na obrzeżach Wielkopolski, miały genezę wczesnopiastowską. Dotyczy to także kasztelanii w Łeknie i Żninie w północnej Wielkopolsce, oraz na południu: w Bninie, Łądzie, Śremie, Krzywiniu¹ i Kaliszu. Część z tych grodów była jednocześnie ośrodkami najstarszej (wielkoparafialnej) terytorialnej organizacji kościelnej, sięgającej nierzadko początkami I państwa piastowskiego, co w szeregu przypadków potwierdziły badania wykopaliskowe (por. odkrycia kościołów w Kaliszu i Łeknie, czy cmentarza w Santoku²).

Obserwujemy jednak w tym czasie, a także w wieku następnym wznoszenie nowych ośrodków grodowych zwłaszcza na terenach, gdzie wcześniejsza ich sieć była słabiej zakorzeniona w osadnictwie i uległa zniszczeniu, bądź, gdzie do tej pory grodowych ośrodków zarządu terytorialnego nie było. Dotyczy to np. południowo-wschodniej Wielkopolski, gdzie większość gródków lokalnych, pobudowanych w końcu X i na przełomie X/XI w. została zniszczona i porzucona popadła w ruinę (por. Teske 2000, 2003). W tym regionie obserwuje się też głębszy, niż w innych częściach Wielkopolski kryzys demograficzny. Zachodziła tam więc potrzeba wykreowania nowych ośrodków państwowej administracji terytorialnej, co dokonywało się z niejakim trudem. Pobudowano tam na szlakach z Gniezna i Poznania w kierunku Śląska grody w Starymgradzie, Czestramiu i w niezlokalizowanej dotąd Wilkowyji (Młynarska-Kaletynowa 1993). Nowe grody kasztelańskie powstają na krańcach południowo-zachodnich Wielkopolski, na ważnych szlakach ku południowi i południowemu zachodowi, w Zbąszyniu³ i w Przemęcie, a także w partiach północno-

¹ Odkryty niedawno gród w Krzywiniu nad Obrą został całkowicie zniszczony zapewne w trakcie wyprawy Brzetysława i nowy ośrodek powstał w innym miejscu, ale niewątpliwie nawiązał do dawnej tradycji (por. Wyrwińska 2002).

² Sprawa wczesnej organizacji terytorialnej Kościoła polskiego wciąż czeka na nowe opracowanie. Wydaje się, że materiały archeologiczne, m. in. odkrycia wczesnych cmentarzy i pozostałości budowli sakralnych, jak i dane porównawcze, zwłaszcza z terenu Czech i Węgier, mogą przynieść cenne informacje do tego problemu. Por. Kurnatowska – w druku

³ Odkryty w Zbąszyniu na terenie miasta fragment wału grodowego poświadcza jednoznacznie istnienie tam wcześniejszego grodu. Chronologia tego fragmentu została określona na fazę E wczesnego średniowiecza, zatem na XI-XII w. Z uwagi jednak na fragmentaryczność odkrycia nie można całkowicie wykluczyć powstania grodu w Zbąszyniu już w okresie wczesnopiastowskim, zwłaszcza, że osadnictwo z tej fazy w tym

zachodnich – w Obrzycku i w Czarnkowie. Bliżej centrum Wielkopolski na szlaku z Giecza do Łądu, nieopodal dawnego, nie reaktywowanego grodu wczesnopiastowskiego w Grzybowie (por. Kurnatowska, Tuszyński 2003, s. 184), powstaje nowy gród w Biechowie. Obok tych bardziej stabilnych ośrodków powstają też grody efemeryczne, szybko znikające ze źródeł i często nie zlokalizowane w terenie. Regularniejsza sieć ośrodków zarządu terytorialnego miała też bardziej sprecyzowane zadania w stosunku do swego zaplecza osadniczego. Grody kasztelańskie stawały się centrami ekonomicznymi, wokół nich funkcjonowały osiedla służebne, tam gromadzono daniny, w pobliżu powstawały miejsca targowe. W grodach odbywały się sądy, a jednocześnie tam, lub w pobliżu, znajdujemy często najstarsze kościoły, stanowiące ośrodki późniejszych parafii.

Dawne grody były zazwyczaj odbudowywane w dotychczasowym kształcie, z zastosowaniem dawnych technik fortyfikacyjnych. Wały poszerzano, umacniano⁴ i odbudowywano zniszczoną zabudowę wnętrza grodu. Odbudowywano też, lub wznoszono na nowo budowle sakralne i towarzyszące im rezydencje⁵.

Nowo wznoszone w XI/XII w. grody kasztelańskie w Starymgorodzie⁶, Przemęcie i Zbąszyniu(?) zostały pobudowane z zastosowaniem dawnej jeszcze wczesnopiastowskiej techniki, jako obiekty o dość dużych rozmiarach, otoczone wałem, umocnionym niekiedy nawet charakterystyczną konstrukcją hakową (por. SiM V, s. 281-287; VI, s. 235 i n.; VII, s. 345-246). A mimo braku badań, możemy się domyślać, iż również gród kasztelański w Biechowie, którego pozostałością jest zniszczone, ale jeszcze czytelne dość znacznych rozmiarów grodzisko wklęsłe (SiM I, s. 28 i n.), został wzniesiony na dawną modłę. Nie dysponujemy takimi danymi na temat grodu kasztelańskiego w Czarnkowie, który to obiekt został całkowicie zniszczony.

Z powyższego krótkiego przeglądu wynika, że większość rozpoznanych centrów kasztelańskich w Wielkopolsce bądź to mieściła się w dawnych przedpiastowskich grodach, bądź też, w przypadku obiektów wznoszonych w końcu XI i w XII w. powieliała formy tych grodów i ich umocnienia były wznoszone z zastosowaniem tradycyjnych technik fortyfikacyjnych. Nowe formy grodów pojawiają się dopiero w XIII w.

Powstaje zatem pytanie, jak na tym tle sytuuje się gród kasztelański w Radzimiu. Kasztelan radzimski – *castellanus de Radhim* - wspomniany został po raz pierwszy w 1256 r. (KDW I, nr 333). Można sądzić, że powstanie tutaj grodu wiązało się pośrednio z uruchomieniem, bądź ożywieniem wspomnianego wyżej alternatywnego szlaku z centrum Wielkopolski w kierunku zachodnim, a zwłaszcza północno-zachodnim. Jak

rejonie jest wyraźnie poświadczony, a samo miejsce związane z ważną przeprawą na szlaku ku południowemu zachodowi było jakby predysponowane do umocnienia go grodem (por. SiM VII, s. 345 i n.).

⁴ Przykład takiej odbudowy po zniszczeniu stanowi dokładnie przeanalizowany wał grodu w Gieczu, gdzie wyraźny poziom zniszczenia, spalenia wału jest przykryty nasypem, płaszczem kamiennym i umocniony gliniano-kamienną odsadzką (por. Krysztofiak T. 1998). Również inne grody wielkopolskie ujawniły prace fortyfikacyjne z tego czasu.

⁵ Por. na ten temat ostatnio różne artykuły w: Początki architektury monumentalnej w Polsce 2004.

⁶ Badania grodziska w Starymgorodzie podjął w r 1996 dr. Dionizy Kosiński, por. D. Kosiński (2005). Kontynuacja tych badań podjęta przez Grzegorza Teske wskazywałaby, iż gród ten może mieć wcześniejszą, wczesnopiastowską metrykę (informacja ustna).

jednak już dawniej zwrócono uwagę w literaturze, grody kasztelańskie budowane w XIII w., zatem w czasie schyłkowym tej organizacji, różniły się zarówno funkcją, jak i formą od tych, wznoszonych w końcu XI – XII w. (Kajzer L. 1996, s. 119). Budowa ich wiązała się najczęściej z doraźnymi potrzebami wynikłymi z aktualnego układu politycznego. Dlatego też wybierano dla nich formę wymagającą mniejszego nakładu sił i środków. Przykład takiej pospiesznej budowy (a właściwie odbudowy) grodu w Ołoboku przytacza J. Tomala (2005, s. 18-19). W trakcie walk Przemysła II z Henrykiem Probusem, ten ostatni opanował Kalisz. Ceną za opuszczenie przez wojska śląskie Kalisza miało być *castrum* w Ołoboku (1284), wyznaczające granicę ziemi opanowanej przez Probusa. Jak stwierdzono w badaniach archeologicznych, zrekonstruowano pospiesznie gród, zniszczony zapewne w początkach XI w., pokrywając dawny wał płaszczem ziemnym, nawet bez użycia drewna, umacniając go odsadzką i jedynie na szczycie stawiając konstrukcję drewnianą. Od północnego wschodu usypano jeszcze zewnętrzny wał. Wewnątrz grodu znajdowały się drewniane zabudowania. Gród ten ostatecznie zdobyli i zniszczyli Wielkopolanie w 1287 r.

Można sądzić, że walki pomiędzy książętami wielkopolskimi i śląskimi spowodowały też budowę grodu w Radzimiu. Walki te rozpoczęły się już wcześniej. W początkach i w całej pierwszej połowie XIII w. Wielkopolska stała się widownią rywalizacji książąt wielkopolskich i śląskich o władztwo nad częścią tej dzielnicy. W związku z budową grodu w Radzimiu zwraca uwagę konflikt Henryka Brodatego z Władysławem Odonicem, kiedy to w wyniku mediacji hierarchii kościelnej rzeka Warta od 1234 r. stała się granicą pomiędzy posiadłościami rywali (Paprocki D. 2004, s. 8). Lewobrzeżna osada Radzim znalazła się tym samym poza granicą posiadłości księcia wielkopolskiego. Taka sytuacja mogła wymusić szybką decyzję podjęcia kroków dla umocnienia i kontroli tego przejścia prowadzącego wprost do serca Wielkopolski – do Gniezna. Odpowiedzią na tę sytuację mogła być właśnie budowa grodu na wyspie – Ostrowie Radzimskim. Centralny nasyp o średnicy u podstawy ok. 50 m i wysokości ok. 5 m otacza wał podkowiasty o zachowanej wysokości do 4 m i szerokości u podstawy około 20 metrów, oddzielony od kopca w części wschodniej wąskim rowem. Było to zatem miejsce dobrze ufortyfikowane, zważywszy ponadto usytuowanie na wyspie.

Mimo wciąż niedostatecznego rozpoznania wielkopolskich młodszych obiektów obronnych, dysponujemy już pewnymi informacjami na ten temat, pochodzącymi z badań weryfikacyjnych, najczęściej wierceniowo-sondazowych. Dzięki tym informacjom, zgromadzonym np. w ostatnich tomach Studiów i materiałów do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej (SiM VI, VII), a także w pracach E. Cnotliwego (1995), czy J. Tomali (1995; 2005), można uzyskać już pewien wgląd w tę problematykę. Umożliwiają one przede wszystkim wyróżnienie starszej grupy tych obiektów, datowanych w oparciu o uzyskane materiały na tzw. fazę F, zatem ogólnie na wiek XIII. Mimo różnic powodowanych warunkami miejscowego środowiska naturalnego, uderza pewna standaryzacja tych założeń, niezależnie od tego, czy mamy do czynienia z obiektem powstałym przez odpowiednie ukształtowanie naturalnej formy terenowej, czy też ze sztucznym nasypem. Np. grody kasztelańskie powstałe w początkach XIII w., takie jak np. niezbyt odległy od Radzimia Żoń (SiM VII, s. 423 i

n.; Cnotliwy 1995, s. 336 i n.), a także Żółwiniec (SiM VII, s. 432 i n.); czy Żerków (SiM VII, s. 405 I n.) mają nasypy o podstawie nieregularnie czworobocznej bądź zbliżonej do koła o wymiarach rzędu 50 x 50 m, czy średnicy około 45 m, wysokości, w zależności od stanu zachowania od 3-5 do 10 m. Nasypy otoczone były fosą i pojedynczym bądź podwójnym wałem. Podobnie datowane na ten czas⁷ grody o innym charakterze, np. Łekno st. 2 (Cnotliwy 1995, s. 324 i n.), Smogulec (por. Cnotliwy 1995, s. 329 i n.); Trzciel (SiM VII, s. 56 i n.), Turostowo (SiM VII, s. 105 i n.), Wola Książęca (SiM VII, s. 269 i n.), Trzemsze (SiM VII, s. 92 i n.) miały nasypy o średnicy najczęściej około 50 m, bądź w przypadku nieregularnej czworobocznej podstawy 40 x 60 m, lub 32 x 37 m, a wysokość 5-7 do 10 m. W wielu przypadkach stwierdzono dodatkowe elementy obronne w postaci rowów – fos i wałów odcinkowych. W przypadkach dokładniejszych badań i lepiej zachowanych stanowisk stwierdzano niekiedy na kulminacjach nasypu pozostałości budowli, jak można się domyślać, wieżowej, niekiedy podpiwniczonej, wzniesionej z drewna i gliny w zróżnicowanej technice (por. np. Łekno st. 2 – ślady budowli drewnianej; Smogulec – budowla – wieża drewniana o wymiarach 7 x 10, dwukrotnie przebudowywana; Żerków – pozostałości drewnianej budowli na pierwotnym niewysokim nasypie, następnie przebudowanej; Trzemsze st.1 – pozostałości budowli drewnianej o wymiarach 7,5 x 7 m (literatura, jak wyżej).

Dotychczasowe rozpoznanie budowy nasypów centralnych i otaczających je wałów wskazuje, iż najczęściej nie stosowano w nich konstrukcji drewnianych, zadowolając się materiałem sypkim – gliną, próchnicą i piaskiem. Konstrukcja wałów obronnych otaczających środkowy nasyp w Radzimiu również nie ujawniła elementów drewnianych. Zostały usypane z ziemi, z tym jednak, że materiałem wypełniającym a zarazem usztywniającym były bardzo liczne skorupy naczyń glinianych i inne elementy warstw kulturowych. W wałach grodziska radzimskiego znalazły zatem swój kres bogate pokłady warstw osadniczych bądź z samej wyspy, bądź z najbliższej okolicy, co świadczy niewątpliwie o intensywności miejscowego osadnictwa, trudno bowiem przypuścić, iż materiał do usypania wałów transportowano z dalszej odległości. Taka konstrukcja elementów obronnych grodu pozwalała także na wzniesienie go w niedługim czasie.

Można jednak przypomnieć, iż nawet w okresie, który można uznać za apogeum wczesnopiastowskich technik fortyfikacyjnych grodów wielkopolskich można wyróżnić rozmaite ich odmiany, uzależnione częściowo od warunków lokalnych, rozmiarów i znaczenia danego ośrodka. Spotykamy wówczas obok imponujących wałów grodów centralnych, wzniesionych z drewna, czasem z elementami kamiennymi w postaci ławy, czy płaszcza, także obiekty, choć rzadziej i raczej nie w centrum, których wały były usypane z ziemi bez zastosowania drewna (por. Teske 2000, s. 111 i n.; Tomala 2005, s. 16). Częściej takie nadkłady z ziemi bez dodatkowych umocnień stosowano przy późniejszej rozbudowie wałów (por. Teske 2003, s. 108). Można zatem sądzić, iż w razie potrzeby pośpiesznego wzniesienia grodu zastosowano owe znane od dawna prostsze sposoby budowy wałów. Dodatkowy element obronny, jakim były

⁷ Opieram się tu na wynikach badań weryfikacyjnych, sondażowych, bądź wiercenionowo-sondażowych, które ujawniły materiały z fazy F i pełnego średniowiecza.

wody rzeki Warty, sprawiał, iż gród w Radzimiu stanowił dobrze ufortyfikowany punkt na szlaku wiodącym do centrum Wielkopolski.

Jak zwrócił na to uwagę L. Kajzer, z ideą niewielkiego grodu na kopcu – nawiązująca do zachodnioeuropejskiego założenia obronnego typu motte - nie wiązała się jedynie zmiana formy obiektu obronnego, lecz wyływała ona z odmiennego układu polityczno-społecznego, w ramach którego w krajobrazie osadniczym pojawiają się umocnione siedziby pańskie – centra włości ziemskich. Można sądzić, że wczesne realizacje tego typu na ziemiach polskich, sięgające początków XIII w., są zastosowaniem owej idei jeszcze nie w pełni. Pierwsze udokumentowane prywatne siedziby obronne pojawiają się po połowie XIII w. (por. Kajzer 1996, s. 129 i n.). Można zatem postawić pytanie, jakie czynniki zdecydowały o zastosowaniu tej nowej na gruncie polskim formy siedziby obronnej w systemie grodów państwowych? Wymaga to oczywiście bardziej szczegółowych studiów, ograniczymy się jedynie do postawienia tego zagadnienia.

Powstanie na Ostrowie Radzimskim grodu kasztelańskiego skłania do dalszych pytań badawczych. Konieczne byłoby bardziej szczegółowe rozpoznanie zasiedlenia wokół wyspy Radzimskiej. Niezależnie jednak od wyników takich badań można sądzić, iż zapewne nie doszło do znacznego rozszerzenia zasiedlenia najbliższej okolicy w czasie funkcjonowania grodu, jednak ustabilizowanie stosunków osadniczych a zarazem waga tego miejsca dla bliższej i dalszej infrastruktury Wielkopolski, zostały jakby przypieczętowane budową kościoła we wsi Radzim i organizacją parafii (1236). Stawia to przed badaczami Radzimia nowe wyzwania.

BIBLIOGRAFIA

SiM I - Hensel W.

1950 Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. I, Poznań

SiM V - Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.

1980 Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. V, Wrocław.

SiM VI - Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.

1987 Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. VI, Wrocław.

SiM VII - Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A.

1995 Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. VII, Poznań-Toruń.

Banaszkiewicz J.

1995 Les lieux du pouvoir dans le haut Moyen Age [in:] Les lieux du pouvoir au Moyen Age et à l' époque moderne, ed. M. Tymowski, Warszawa, 11-28.

Cnotliwy E.

1995 Badania weryfikacyjne późnośredniowiecznych siedzib obronnych w zachodniej części Pałuk, Studia i materiały do dziejów Pałuk, A. Wyrwa (red.), Poznań, s. 321-373.

Dalewski, Z.

1991 Między Gniezmem a Poznaniem, KH 98, s. 19-43.

Gąsiorowski A., Skierska I.

- 1999 Średniowieczna monarchia objazdowa: władca w centralnych ośrodkach państwa [w:] *Sedes regni principales. Materiały z konferencji Sandomierz 20-21 października 1997*, B. Trelińska (red.), Sandomierz, s. 57-80.

Kajzer L.

- 1996 *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź.

Kosiński D.

- 2005 Gród kasztelański w Starymgorodzie w świetle wstępnych badań archeologicznych, *WSA 8*, s. 95-103.

Kostrzewski B.

- 1948 Naczynie wczesnohistoryczne z Radzimia w pow. obornickim z ornamentem postaci ludzkich, *SI A 1*, s. 568-571.

Kryztofiak T.

- 1998 Z badań nad chronologią umocnień obronnych grodu gieckiego [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóćka-Krenz, W. Łosiński, Poznań, s. 150-157.

Kurnatowscy Z., S.

- 1996 Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych w Polsce [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. I: *Plemiona i wczesne państwa*, Z. Kurnatowska (red.), Wrocław, s. 117-123.

Kurnatowska Z.

- 1993 Przemiany lokalnych ośrodków władzy w XI-XII wieku w Wielkopolsce [w:] *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, S. Moździoch (red.), Wrocław, s. 21-29.
- 2002 *Początki Polski*, Poznań.

Młynarska-Kaletynowa

- 1993 Ośrodki kasztelańskie na pograniczu wielkopolsko-śląskim w XII-XIII wieku [w:] *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, S. Moździoch (red.), Wrocław, s. 31-46.

Paprocki D.

- 2004 *Dzieje Radzimia w zarysie*, Murowana Goślina.

Początki architektury...

- 2004 *Początki architektury monumentalnej w Polsce*, T. Janiak, D. Stryniak (red.), Gniezno.

Teske G.

- 2000 Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce, *SI A 41*, s. 107-128.
- 2003 Budownictwo grodowe Wielkopolski w południowo-wschodniej Wielkopolsce, *WSA 6*, s. 105-115.

Tomala J.

- 1995 Budownictwo obronne powiatu kaliskiego w XIV – XVIII wieku, Poznań.
- 2005 Budownictwo obronne powiatu ostrzeszowskiego w średniowieczu i czasach nowożytnych, Kalisz.

Wędzki A.

- 1955 Radzim – zapomniany gród kasztelański nad Wartą, *PZ t. XI/3-4*, s. 565-583.

- Wrzesiński J., Kara M.
2004 Kościół nr II na Ostrowie Lednickim – kamienny czy drewniany? [w:] Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej Gniezno, 20-21 listopada 2003 roku, T. Janiak, D. Stryniak (red.), Gniezno, s. 157-180.
- Wyrwińska E.
2002 Gród w Czerwonej Wsi pod Krzywiniem, jako jeden z punktów na trasie pielgrzymki cesarza [w:] Trakt cesarski. Iława – Gniezno – Magdeburg, red. W. Dzieduszycki, M. Przybył, Poznań, s. 177-189.

DIE BURG IN RADZIM AUF DEM HINTERGRUND GROßPOLNISCHER KASTELLANBURGEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die in 2002 in Radzim begonnenen Ausgrabungen haben die Suggestion aus der älteren Literatur, dass sich der Bau der Burg in Radzim mit dem I. piastischen Staat verbindet, wenn das Hauptnetz von Burgen von verschiedenem Rang und mit verschiedener Funktion entstand, nicht bestätigt. Manche Funde aus der Insel selbst und aus deren Umgebung, vor allem aus dem Wasser, weisen trotzdem darauf hin, dass dieser Ort in dieser Zeit von nicht geringfügiger Bedeutung, jedoch mit einem anderen Charakter war. Wir können vermuten, dass es u.a. mit der Schifffahrtbedienung auf der Warthe, mit den Übergängen über diesen Fluss auf der sich in dieser Zeit gestalteten Landstraße sowie mit dem dort gelegenen alten, heidnischen Kultzentrum verbunden war.

Bei den Untersuchungen wurde festgestellt, dass auf der Insel eine Burg in neuer, aus dem Westen entlehnter Form vom Typ Motte errichtet wurde - das war also eine Burg in Form eines mit dem Wall umgebenden Hügels. Im Gegensatz zu den westeuropäischen Schutzanlagen dieses Typs - die in der Regel befestigte Sitze - Landgutzentren waren - waren die frühesten Burgen dieses Typs in Polen, die aus den Anfängen des 13. Jh. stammten, jedoch eher die Sitze der meistens neuen Kastellaneien waren. Ihr Bau, der schneller als bei den traditionellen Burgen realisiert werden konnte sowie geringerer Kräfte und Mittel bedarf, verband sich oft mit augenblicklichen Bedürfnissen, die sich aus der aktuellen politischen Situation ergaben. Und ähnlich war es wahrscheinlich bei Radzim der Fall. Man kann vermuten, dass der direkte Grund des Baus einer Burg in Radzim die Kämpfe zwischen den großpolnischen und schlesischen Fürsten am Anfang und in der ersten Hälfte des 13. Jh. waren. Dariusz Paprocki hat auf den Konflikt zwischen Henryk Brodaty und Władysław Odonic aufmerksam gemacht, der in Folge einer Mediation der kirchlichen Hierarchie mit der Bestimmung ab 1234 des Flusses Warthe als eine Grenze zwischen den Besitztümern beider Rivalen beendet wurde. Infolgedessen befand sich die am linken Flussufer gelegene Siedlung Radzim auf der schlesischen Seite. Man kann also der Meinung sein, dass es die Entscheidung über die schnelle Errichtung einer Burg auf der Insel Radzim, beim wichtigen Übergang in der Landesstraße, die gerade zum Herz Großpolens - nach Gnesen - führte, erzwungen hatte.

Eine Folge dieser Entscheidung war auch die Stabilisierung der Besiedlung rundum von Radzim, obwohl es, unter anderen wegen der topographischen Verhältnisse, zu keiner wesentlichen Erweiterung der Besiedlung gekommen ist. Die Bedeutung dieses Ortes für die nähere und weitere Infrastruktur Großpolens wurde mit dem Bau einer Kirche im Dorf Radzim und der Organisation einer Pfarrei (1236) gewissermaßen besiegelt.